

3.
TRADUCTORES:
DE LES DISCULPES A LES AFIRMACIONS

MONTSERRAT BACARDÍ
Universitat Autònoma de Barcelona

PILAR GODAYOL
Universitat de Vic

«Qualsevol traductor», afirma Goethe, «s'hauria de tenir per un corredor mercantil en el gran tràfic intel·lectual del món i hauria de considerar el seu negoci la promoció del bescanvi de creacions d'opinió. Malgrat el que diu la gent de la imperfecció de la traducció, és i serà sempre un dels oficis més importants i dignes del comerç de la raça humana».

(AUSTIN, citat a Stark, 1993: 40).

En el pròleg de la traducció de Leopold Ranke, *The ecclesiastical and political history of the popes of Rome during the sixteenth and seventeenth centuries* (1840), Sarah Austin, amagada rere les paraules de Goethe, trenca el silenci de molts anys d'ofici invisible. A més d'emfasitzar-ne la importància, especula sobre el paper de l'intendent i la dilogia entre la traducció literal i la traducció lliure. Coneixedora de les teories angleses i germàniques del moment, introdueix un factor innovador en els prefacs tot compendiant les reflexions sobre la traducció d'autors com Novalis, Johnson, Goethe i Dryden. Les cometes li permeten prendre posició i exposar les seves idees sobre la professió lliurement.

En els darrers vint anys l'interès pels estudis de traducció i la relació amb el gènere ha propiciat una recerca fecunda. En aquesta cruïlla se situa la recuperació de traductores, amb els textos introductoris,

articles, memòries i correspondència personal en què posen de manifest reflexions sobre el procés traductor. Amb disculpes i justificacions, curiosament disfressades amb la veu d'altri, al llarg dels segles XVII, XVIII i XIX les traductores entren de puntetes en l'esfera dels discursos de l'autoria del text. Els testimonis de diversos països, com ara França, el Regne Unit, Alemanya i els Estats Units, posen de manifest que la teoria de la traducció en femení no es comença a escriure al segle XX, sinó que s'inicia amb la incursió reservada (alguna vegada, no tant) d'un seguit de traductores en el marc d'una pràctica continuada al llarg de la història.

I

A *Gender in translation* (1996), un dels escrits més rellevants de la crítica traductològica que aborda la tasca de les traductores del passat i del present, Sherry Simon constata que l'anglesa Margaret Tyler, a cavall dels segles XVI i XVII, és una de les més destacades de tots els temps per tres raons, pel cap baix. En primer lloc, la seva traducció més coneguda no és d'un text religiós, com ho eren les de la majoria de les seves contemporànies (entre d'altres, Margaret More Roper, les germanes Cooke, Jane Lumley i Mary Sidney), sinó d'una novel·la de cavalleria espanyola, de Diego Ortuñez de Calahorra, *A mirrour of princely deeds and knighthood* (1578). En segon lloc, Tyler fou la introductora d'aquest gènere a Anglaterra: la seva versió creà tanta expectació que el posà de moda. A l'últim, el prefaci que acompanya el llibre, a pesar del to pal·liatiu de descàrrec i d'algunes relliscades en l'argumentació, ha estat tingut per un manifest feminista i ha estat considerat una fita decisiva en la història literària feminista pel fet de defensar el dret de les dones de llegir i traduir textos de tota mena.

Contemporània de Tyler, l'anglesa Katherine Fowler Philips reflexiona sobre la tasca traductora d'una manera explícita a *Letters from Orinda to Poliarchus* (publicades el 1705, però escrites el 1664). Si bé no es pot contemplar com un tractat de traducció convencional, com

alguns dels que havien sorgit a l'època, la col·lecció de cartes dirigides al seu protector, Charles Cotterell, exposa les dificultats tècniques i emocionals que va patir la traductora en traslladar a l'anglès *La mort de Pompée* de Corneille. Philips tenyeix els seus comentaris crítics sobre l'autor(itat) masculina amb una modèstia apologetica exquisida.

Tant el prefaci de Margaret Tyler com les cartes de Katherine Fowler Philips palesen un discurs femení moderat i discret que, amb cautela, qüestiona els valors masculins i introdueix reflexions pròpies. En aquest epígraf, també hi podem incloure els textos preliminars de les traductores tudorians, estudiades per Tina Krontiris a *Oppositional voices: women as writers and translators in the English Renaissance* (1992).

Un segle després de la publicació del prefaci de Margaret Tyler, el 1688, Aphra Behn empra recursos similars en el pròleg de la traducció d'*Entretiens sur la pluralité des mondes* del filòsof Fontenelle. Considerada una de les primeres escriptores professionals, Behn va més enllà en la tasca traductora. Conscient dels valors patriarcals dels discursos que tradueix, juga en els límits de la fidelitat i la infidelitat i altera el text originari (pràctica freqüent en èpoques i contextos diversos). Una de les seves intervencions més notòries és la incorporació d'un personatge nou en la traducció, una dona, amb una doble funció: d'una banda, facilitar la identificació de les lectores amb el personatge i l'obra i, de l'altra, desmitificar la superioritat de l'aprenentatge masculí.

El segle XVIII obre una nova etapa quant als conceptes «traducció» i «autoria» a Europa. A França i a Anglaterra, amb la popularització de la novel·la sentimental, el nombre de traduccions augmenta considerablement. Moltes escriptores alternen l'activitat literària amb la traductora. L'autoria femenina de l'època és complexa i heterogènia, de manera que no és estrany que s'editin textos originaris sota l'etiqueta de traduccions. Madame Riccoboni publica la seva primera novel·la, *Lettres de mistress Fanni Butlerd* (1757), com una traducció. La dicotomia textual que manifesta aquesta autora/traductora sembla un anunci del principi de la fragmentació dels binaris originalitat/autoria i mediació/traducció que Jacques Derrida aborda dos segles més tard.

Amb el XIX arriba la diferenciació jeràrquica entre els textos de partida i els textos d'arribada. La història de la traducció s'acaba amb la història de la propietat intel·lectual i apareix el concepte romàntic d'autoria, que desacredita la tasca de l'activitat traductora a favor de l'originalitat i l'autoritat de l'autoria. Encara en som hereus, d'aquesta concepció i, en paraules de Lawrence Venuti (1995: 5), «aquestes limitacions comporten unes conseqüències traumàtiques, tant econòmiques com culturals».

Malgrat tot, algunes traductores del segle XIX, com Sarah Austin, Marian Evans, Margaret Fuller, Harriet Martineau, Eleanor Marx, Emilia Pardo Bazán, Madame de Staël o Susanna Winkworth, comencen a reflexionar més o menys sistemàticament sobre la traducció. Sarah Austin, amb qui hem començat, i Madame de Staël constitueixen dos models antagònics de l'època. A diferència d'Austin, l'escriptora Staël no s'oculta darrere cap escut discursiu i defensa obertament la traducció. En un dels seus darrers escrits, *De l'esprit des traductions* (1816), Staël recomana traduir per tal de mantenir vives les literatures nacionals: atès que són un producte de comerç cultural, la traducció porta implícites pressuposicions ideològiques i polítiques. Les literatures amb escassa tradició traductològica resten mortes, perquè obstrueixen qualsevol comunicació o intercanvi amb el món literari exterior. La literatura és una circulació d'idees que no pot existir sense empelts nous.

Aquesta idea d'Staël entronca amb la tasca de les primeres veus traductològiques femenines catalanes. Per bé que no disposem d'escrits sobre el fet de traduir tan antics com altres cultures, les nostres traductores, ben poques del segle XIX, majoritàriament del XX, ens han deixat una herència que no ens podem permetre de menystenir, molt lligada –sovint, fatalment– a les vicissituds del país.

II

Si en qualsevol procés històric la traducció literària sol anar darrere l'escriptura, les traductores catalanes, en el tombant del segle XIX

al xx, també van seguir de prop l'impuls de la creació. És el moment en què una bona colla ja havien donat a conèixer els seus esplais poètics i, en menor mesura, alguna obra en prosa. Després de la prova de foc a què Guimerà, Oller i Verdaguer havien sotmès la llengua catalana, ja se sentien prou segures per a expressar-hi vivències pròpies i, a poc a poc, també vivències alienes. Calia, però, una bona sacsejada. Perquè abans, al llarg del vuit-cents, com ha estudiat Ramon Pinyol, «no hi ha cap llibre traduït al català per una dona en tot el segle. L'activitat traductora de les nostres escriptores va ser mínima i es va vehicular a la pràctica només a través de la premsa» (2006: 73). D'aquest panorama desèrtic, cal destacar un parell de noms. D'una banda, Joaquina Santamaria i Ventura (Barcelona, 1854-1930), més coneguda amb el pseudònim d'*Agna de Valldaura*, que en la dècada dels setanta i dels vuitanta va publicar al *Calendari Català* i a *Lo Gay Saber* algunes versions en vers de romàntics i felibres provençals. De l'altra, crida l'atenció el cas de Francesca Bonnemaïson i Farriols (Barcelona, 1872-1949). Casada amb Narcís Verdaguer i Callís, entre 1894 i 1898 van publicar a *La Veu de Catalunya*, sota el pseudònim *Franar* (que aglutinava la primera síl·laba del nom de tots dos), un centenar llarg de versions de rondalles, llegendes i contes populars de procedència diversa. Els calia el pseudònim, per a catalanitzar textos d'altri? Li calia a ella, responsable de la tasca? Així va revelar-ho a Rossend Llates: «Jo feia la traducció i després ell em deia: “Torna-la a fer, menys literal, llegeix-ho i amara-te'n bé! Després, torna a fer-ho com a cosa teva”. A vegades me l'havia fet fer tres vegades i ell, en canvi, enviava la primera. [...] Volia que no m'esvanís» (1972: 169). Els paral·lelismes amb Caterina Albert / Víctor Català potser encara queden curts. Segons Dolores Marín, a Francesca Bonnemaïson «la inquieta signar amb el seu nom i de ben segur que és una concessió al seu espòs, un home de caràcter dur i que de vegades impedeix la seva lliure expressió» (2004: 69).

El nou segle va comportar un canvi tan lent com constant pel que fa a l'activitat de les traductores, paral·lel a l'embranchida que havia pres la publicació d'obres traduïdes, en bona part gràcies a empreses

com la Biblioteca Popular de L'Avenç o la Biblioteca Joventut (en les quals, per cert, no va tenir cabuda cap dona intèrpret). El 1910 van aparèixer els primers llibres traduïts per dones: Eulàlia Capdevila i Rosell (Vilanova i la Geltrú, 1879-1953) va donar a conèixer *Un retrat* de Nadina Kolorrat, la primera traducció de l'esperanto al català, i la poeta Maria Antònia Salvà (Palma, 1869 - Lluçmajor, 1958), *Les illes d'or* de Mistral. Com ella mateixa escrivia molts anys més tard, es tractava de «la meva introducció en el món de les lletres» (1981: 143), fet que no va passar inadvertit pel prologuista, Joaquim Ruyra: «La nostra poetessa se'ns ha volgut presentar aquí com a simple traductora [...]: gentil artífici de la modèstia, ensems que generositat digna del major encomi» (1982: 620). A la modèstia, caldria afegir-hi, segons Perelló i Rosselló, bones dosis d'indecisió: «La feina de Maria Antònia Salvà com a traductora està molt relacionada amb altres persones, que l'animen per tal que la dugui a terme. En elles Salvà troba tant l'estímul, com la seguretat que necessita» (1996: 165-166). Després va persistir-hi força i va veure editades les seves versions de *Mireia* (1917) de Mistral, *Dans les ruines d'Ampurias. Sonnets* (1918) d'André Bruguère de Gorgot, *Les Geòrgiques cristianes* (1918) de Francis Jammes, *Els promesos* (1923-24) de Manzoni i *Poemes de Santa Teresa de l'Infant Jesús* (1945), a més de nombroses composicions poètiques en revistes diverses i de les que van romandre inèdites, com el recull de *Poesies* (2002) de Pascoli.

III

Salvà era, en efecte, una poeta que es «disfressava» de traductora. Amb aquest benentès, els seus treballs de reescriptura eren encarregats i aplaudits per la societat literària (sense negligir la seva vàlua intrínseca, per descomptat). De seguida, però, van anar sorgint altres noms que es presentaven com a traductores, tímidament. De primer, vinculats a institucions acadèmiques, com l'Escola de Bibliotecàries. Dolors Hostalrich i Fa (Barcelona, 1891-1979) va col·laborar-hi amb un pa-

rell de versions publicades en les col·leccions Quaderns d'Estudi i Minerva: *Guillem Tell* (1916), el darrer drama de Schiller, i la comèdia en un acte *Germà i germana* (1918), de Goethe. La igualment bibliotecària Concepció de Balanzó i Echevarria (Barcelona, 1904-1938) va acostar el 1927 una mostra de *L'educació de les noies*, de Fénelon. Entremig, el 1925, la futura poeta Palmira Jaquetti i Isant (Barcelona, 1895 - Els Monjos, 1963) va estrenar-se en el món de les lletres amb la traducció de tres narracions de Gérard de Nerval: *Jemmy*, *Emília* i *La mà encantada*, aplegades en dos volums de la col·lecció La Novel·la Estrangera. Són de les primeres, en llengua catalana, executades per una dona amb propòsits essencialment «comercials». Els anys trenta se n'hi van afegir moltes altres, en una progressió imparable, fins a la guerra.

La dècada dels vint, però, pot qualificar-se encara de transició, entre les mostres aïllades d'obres traduïdes per dones i l'esplendor que va produir-se en la següent. En aquesta tessitura cal situar una versió major, tant per les característiques de l'original com per l'ambició amb què fou empresa: la primera traducció completa d'*Els sonets de Shakespeare* (1928) de Carme Montoriol i Puig (Barcelona, 1893-1966). En les «Breus notes d'introducció» revelava que, per a posar-s'hi de debò, també li va caldre un impuls amical, el del «meu estimat mestre Pompeu Fabra», que «m'encoratjà a continuar-ne la traducció, amb el propòsit, fixat des d'aquell moment, que aquesta fos completa». El pla sembla, doncs, si més no compartit. Fins aleshores Montoriol havia anostrat alguns sonets «per a mon sol plaer», si bé «triats precisament entre aquells que encara no havien estat mai traduïts» (1928: 21). En qualsevol cas, les disculpes per la gosadia d'haver-s'hi introduït ja van acompanyades d'un projecte literari concret, refermat després en les versions de *Cimbel·lí* (1930) i *La nit de reis o el que vulgueu* (1935).

En aquell mateix moment despunten dues joves i inquietes traductores amb formació universitària que s'incorporen a la Fundació Bernat Metge, a la magna obra de reescriure en català els clàssics grecs i llatins: Anna M. de Saavedra i Macià (Vilafranca del Penedès, 1905 - Barcelona, 2001) i Adela M. Trepal i Massó (Barcelona, 1905-1964).

La primera, que als anys vint publicà poemes en diverses revistes, entre el 1932 i el 1939 fou professora de l'Institut Escola. Trepat es doctorà a la Universitat de Barcelona amb una tesi sobre Lucreci i estudià filologia clàssica a Alemanya. Totes dues van traduir (en prosa, seguint els criteris de la Fundació) les *Heroïdes* (1927) i les *Metamorfosis* (1929, 1930 i 1932) d'Ovidi.

La literatura infantil i juvenil va constituir un altre canal –un dels més fecunds– per on van infiltrar-se algunes traductores. En sobresurt el nom de Maria Perpinyà i Sais (Verges, 1901 – Banyoles, 1994), poeta i periodista prolífica. Redactora d'*El Matí*, tenia cura de la «Pàgina dels Infants», on va publicar més d'un centenar de textos, una bona part dels quals eren poemes i contes traduïts o adaptats, d'autors com els germans Grimm, Andersen, Francis Jammes, Jules Lemaitre o Selma Lagerlöf. En forma de llibre va traslladar del francès *Les aventures de Polzet* (1929) de Claude Roën, dins la Biblioteca Grumet de Proa, i la novel·la *Remordiment* (1930) de Jeanne de Coulomb. També va tenir una certa presència pública Maria Sandiumenge i Puig (Barcelona, 1889-?) com a vicesecretària, del 1921 al 1936, del consell de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, dirigit per Francesca Bonnemaïson. Va traduir per primera vegada al català *Les aventures d'en Pinotxo* (1934) de Collodi, molt reeditades fins avui dia. Ramona Roset (Barcelona, 1922-1949) és autora d'una única traducció catalana, de literatura juvenil i de ben segur per llengua interposada: *El gran viatge de Bibí*, de l'escriptora danesa Karin Michäelis, publicada per l'editorial Joventut el 1935. L'any anterior Marià Manent n'havia acostat el primer lliurament, *Bibí*, just quan arreu d'Europa començaven a arribar les aventures de la intrèpida protagonista.

Les novel·les destinades en principi a un altre sector social, el públic femení, van obrir les portes d'algunes traductores, com Maria del Carme Nicolau i Masó (Barcelona, 1901-1990). Redactora i, durant la guerra, directora de *La Dona Catalana*, va publicar sis novel·les sentimentals a la Biblioteca La Dona Catalana, presentades abans en forma de fulletó. Així mateix, va traduir-hi, segons Neus Real (1998: 45), una vintena de llibres en sis anys, de 1930 a 1936. Només, però,

va fer constar la seva tasca mediadora a *Quo vadis?* (1931), del premi Nobel polonès Henryk Sienkiewicz, un dels títols més dissonants de la col·lecció. La majoria d'obres que va acostar provenien del francès, avalades per un cert èxit popular i d'escriptors del tombant de segle, per bé que també va traduir-hi algunes novel·les de dues autores angleses, Charlotte M. Braemé i Mary Elisabeth Braddon, i un parell de la italiana Carolina Invernizio. La seva carrera com a escriptora i traductora, igual que la de tantes altres, va quedar estroncada amb la fi de la guerra civil.

La literatura religiosa va propiciar, igualment, l'eclosió d'alguna traductora ocasional, com Maria d'Abadal i Pedrals (Vic, 1905-2003), mare de l'escriptora M. Àngels Anglada. La primera meitat dels anys trenta va col·laborar a la revista *Vida Cristiana* i va traduir dues obres de caire catequètic: l'assaig *Per què esteu tristos?* (1935), de l'escriptora francesa Marie Reynès Moulaur, i la narració infantil *El vencedor* (1936), del sacerdot, naturalista i escriptor brasiler Balduino Brando. Potser en aquesta mateixa línia, d'interès per llibres amb un valor espiritual manifest, caldria situar les primeres traduccions de Maria de Quadras i Feliu (Barcelona, 1903-1982) de l'obra del poeta hindú i premi Nobel Rabindranath Tagore: *El jardiner* (1927?) i *Ocells perduts* (1938). Cal remarcar que va esdevenir la traductora al català autoritzada pel mateix Tagore i, ja en la postguerra, en va girar nous títols. A més, la dècada dels setanta va traduir tres obres del poeta libanès Kahlil Gibran, entre d'altres.

Una bona colla de traductores que van emergir just abans de la guerra civil van acarar-se a la literatura en majúscules, a obres contemporànies que havien despertat l'interès de l'Europa d'entreguerres i que, en alguns casos, havien ocasionat una certa polèmica. Sens dubte, la més coneguda és l'escriptora M. Teresa Vernet i Real (Barcelona, 1907-1974), guanyadora del prestigiós premi Crexells de novel·la el 1934 amb *Les algues roges*. Les obres angleses que va traduir abans de la guerra se centren, com les seves pròpies ficcions, en la psicologia femenina: *Nocturn* (1932) de Frank Swinnerton i *Dues o tres gràcies* (1934) d'Aldous Huxley. Del mateix Huxley va girar més tard *Contrapunt*,

publicada pòstumament (1986). Després de la guerra va abandonar la creació literària i va dedicar-se, així que la censura franquista va permetre-ho, a la traducció: *Per una ètica humanística* (1965) d'Erich Fromm, *Rocs de Brighton* (1965) de Graham Greene o el cèlebre *Retrat de l'artista adolescent* (1967) de James Joyce.

La concertista i escriptora Maria Carratalà van den Wouer (Barcelona, 1899 - ?) va col·laborar amb el director Artur Carbonell en les escenificacions al Teatre Prado de Sitges amb la traducció d'*Orfeu* de Jean Cocteau (1930), *Caps de recanvi* de Jean-Victor Pelérin (1931) i en la versió col·lectiva d'*Egmont* de Goethe (1932). Membre fundadora del Lyceum Club de Barcelona, en fou presidenta entre 1933 i 1935 i hi impulsà l'activitat teatral. Va encarregar-se d'escollir les peces estrangeres en un acte que es representaven anualment i va traduir-ne algunes: el 1934, *Antonieta o la tornada del marquès* de Tristan Bernard (l'única publicada) i, el 1936, *Davant la mort* d'August Strindberg i *La innocent* de H. R. Lenormand (Real 2006: 167-168).

Un grup de traduccions, executades per torsimanys eventuals (qui sap si per força), duen la fatídica data de 1936. Rosa Alavedra i Segurañas, modista i locutora de ràdio, va traslladar *Els presoners del Caucas* de Xavier de Maistre. Encarnació Miquel, membre de l'Agrupació d'Escriptors Catalans i d'Esquerra Republicana de Catalunya, col·laboradora de *La Humanitat* i *Companya*, va publicar la versió del francès de la novel·la *Ariadna (una noia russa)*, de Claude Anet, que va suscitar un cert rebombori crític (un altre) a propòsit de les relacions entre l'art i la moral. Irene Polo i Roig (Barcelona, 1909 - Buenos Aires, 1942), periodista audaç, va escometre la d'*El dia sense demà* (1936) de Jules Sandeau, experiència que devia ser-li útil quan, ja després de la insurrecció franquista, va instal·lar-se a Buenos Aires i va reprendre la feina de traductora. Roser Cardús i Malagarriga (Barcelona, 1920-1974), llicenciada en farmàcia, en plena guerra civil va traduir *Flush* (1938), la biografia del gos de la poeta anglesa Elizabeth Barrett Browning que Virginia Woolf havia escrit el 1933. En una edició econòmica, era publicada tres anys després de la versió francesa, quatre després de l'alemanya i sis abans de l'espanyola. Fou la segona

i l'última obra de Woolf traduïda al català durant moltes dècades, després de *Mrs. Dalloway* (1930) de Cèsar-August Jordana.

IV

Els efectes de la guerra van resultar devastadors per a la incipient «femenització» de la traducció, com per a la traducció catalana en general. Exiliades dins o fora del país, privades durant més de vint anys de canals per a la difusió d'obres estrangeres (mentre la censura franquista va acarnissar-s'hi), les traductores es van recloure en un silenci espavoridor. La importació de veus alienes per part de les escriptores o de les publicistes (com es deia fins aleshores) va quedar estroncada. En la postguerra resclosida la traducció va convertir-se en una experiència privada, en un entreteniment o, al més sovint, en un exercici de (re)escriptura a benefici propi o d'uns quants amics. L'aportació de Rosa Leveroni i Valls (Barcelona, 1910-1985) ho corrobora. Va traduir textos més i menys fragmentaris, de l'anglès i el francès, de Marianna Alcoforado, Lilian Bowes-Lyon, Mary A. Coleridge, Aldous Huxley, Rudyard Kipling, Katherine Mansfield, Boris Pasternak, Edith Sitwell o Stephen Spender, que romanen inèdits. Com hi romanien fins al 1999 la *Terra erma* de T. S. Eliot, la seva gran obra traductològica, duta a terme al final dels anys quaranta. No gaire més tard van aparèixer les versions del poema d'Agustí Bartra (1951) i de Joan Ferraté (1952). Núria Sagnier i Costa (Barcelona, 1902-1988), coneguda amb el pseudònim d'*Anna d'Ax*, va seguir una trajectòria similar. Va mantenir una intensa activitat wagneriana, amb audicions setmanals organitzades a casa seva amb un grup d'amics entusiastes. Aquest cercle va incloure-la a escriure *Wagner vist per mi* (1951) i a traduir nou òperes del músic, publicades en edicions força restringides del 1955 al 1961. Les seves versions foren concebudes per a ser interpretades, fet que no va produir-se mai.

Mentrestant, a Mèxic, Anna Murià i Romaní (Barcelona, 1904 - Terrassa, 2002) es guanyava les garrofes per mitjà de la traducció, de

l'anglès i del francès, al castellà, no cal dir-ho. En contacte amb la novel·la angloamericana del moment, va girar-ne un grapat de títols (per bé que de vegades només hi constés el nom del seu company, Agustí Bartra, traductor prolífic i reconegut). De lluny estant, al català només va traduir *Genets cap a la mar* de John Synge, una peça teatral en un acte que va estrenar-se a l'Orfeó Català de Mèxic el 15 de gener de 1955 (no va sortir publicada fins al 1995, quaranta anys més tard).

En començar la dècada dels seixanta, amb la (relativa) liberalització de la censura respecte de les traduccions en llengua catalana, sorgeix una nova fornada de traductors (escriptors, encara, la majoria) i algunes traductores, que assoleixen de nou un cert grau de professionalització, encara que sigui rudimentari. En primer lloc, sobresurt el nom de M. Aurèlia Capmany i Farnés (Barcelona, 1918-1991). Entre 1963 i 1968 va traduir per a Edicions 62 més de vint novel·les, d'autors francesos, italians i anglesos, com Marguerite Duras, Alain Fournier, Italo Calvino, Pier Paolo Pasolini, Vasco Pratolini, Cesare Pavese, Elio Vittorini (amb els quals va donar a conèixer la prosa realista italiana de postguerra), James M. Cain i Georges Simenon, de qui va traslladar sis novel·les policíiques en quatre anys. En les dècades dels setanta i dels vuitanta va decantar-se per l'assaig i pels clàssics de la literatura infantil i juvenil. Alguns mesos abans de morir es va lliurar a la traducció de l'últim llibre de *La recerca del temps perdut* proustiana, que no va poder acabar el seu company, Jaume Vidal Alcover.

Una altra donassa que va fer les primeres passes en el món de la traducció als anys seixanta és Carme Serrallonga i Calafell (Barcelona, 1909-1997), pedagoga, cofundadora de l'Institut Escola i de l'escola Isabel de Villena. A partir de l'alemany, l'anglès, el francès i l'italià, i empesa per la passió pel teatre, va girar una vintena de peces de la dramaturgia universal. Del seu admirat Bertolt Brecht, el 1966 en va traduir *La bona persona de Sezuan*, i després cinc obres més. De l'alemany també va dur al català autors cabdals com Georg Büchner, Heinrich Böll, Friedrich Dürrenmatt, Peter Handke, György Lukács, Goethe, Mozart, Arthur Schnitzler o Alfred Döblin (entre d'altres, *Berlin Alexanderplatz*, una mena de desafiament traductològic). Féu, a

més, rellevants incursions en la literatura italiana (Pirandello, Bassani o Ettore Scola), francesa (Sartre o Nathalie Sarraute) i anglesa i nord-americana (Forster o Jane Bowles). El 1983 va encetar la seva fructífera faceta de recreadora de literatura infantil, amb una llarga llista de títols.

Montserrat Abelló i Soler (Tarragona, 1918) també va estrenar-se com a traductora aquells anys, el 1965, amb una novel·la d'Agatha Christie i una altra d'Iris Murdoch. Després d'alguns altres textos d'encàrrec, la seva veritable trajectòria com a intèrpret poètica de veus alienes va encetar-se, ben tardanament, el 1993, amb la publicació de *Cares a la finestra*, l'antologia de vint poetes de parla anglesa del segle xx. Deu anys enrere ja havia versionat *Arbres d'hivern*, de Sylvia Plath, amb qui comparteix una afinitat discursiva fonda. El 2006 n'ha tret a llum *Sóc vertical*, tots els poemes de l'autora entre el 1960 i el 1963, l'època de la seva màxima plenitud literària.

Al costat d'aquests noms insignes, en la dècada dels seixanta altres traductores no tan conegudes per raons literàries van contribuir a la relativa regularització de l'ofici. Johanna Givanel i Pascual (Barcelona, 1907-1989) hi ocupa un lloc preferent. Després de seguir els estudis primaris i de comerç a l'escola francesa Ferdinand de Lesseps, va treballar de secretària, fins que el 1937 va casar-se amb Joaquim Ventalló. Van exiliar-se a París fins al 1943. A partir d'aleshores, per guanyar-se la vida, va començar a traduir al català i al castellà tota mena de llibres literaris, tècnics i divulgatius, fins a més d'un centenar de títols. Com a llengües de partida, predomina el francès; després, l'anglès i l'italià, amb què ja de gran va obtenir la llicenciatura de filologia. L'assaig pedagògic (Falisse, Leclerc, Evatard o Dana) es combina amb la narrativa d'èxit (West o Papini), la novel·la negra (Christie o Fleming), la literatura juvenil (Blyton o Spyri) o els còmics.

Algunes traductores van beneficiar-se de l'empenta dels llibres d'espiritualitat cristiana, com M. Teresa Bial i Massons, que entre 1964 i 1967 va traduir set títols per a Estela, dos del teòleg i dominic francès Yves Congar, un dels artífexs del Concili Vaticà II. Així mateix, Hermínia Grau i Aymà (Barcelona, 1897-1982), que signava

Hermínia Grau de Duran (com a muller de l'historiador Agustí Duran i Sanpere), va acostar, dins la col·lecció Blanquerna d'Edicions 62, força obres de temàtica religiosa, amb noms capdavanters com Thomas Merton o Pierre Teilhard de Chardin. El 1968 va enllestir la primera part d'*El segon sexe* de Simone de Beauvoir. La segona va anar a càrrec de la psicòloga Carme Vilaginés i Ortet, que en les seves traduccions ha alternat els temes filosòfics i històrics amb la prosa de ficció. La majoria publicades en el tombant de la dècada dels seixanta als setanta, ha passat de les novel·les policiaques de Simenon i Sébastien Japrisot a assaigs de Beauvoir i Sartre. Isabel Solsona i Duran (Cervera, 1913), poeta coneguda amb el nom d'*Isabel Solsona de Riu*, en la dècada dels seixanta va traduir contes del francès i de l'anglès i dos assaigs filosòfics de Teilhard de Chardin.

Altres versions de l'època van sorgir a recer de l'activitat acadèmica de les traductores. Així, la historiadora Eulàlia Duran i Grau (Barcelona, 1934), especialista en la cultura catalana moderna, del 1964 al 1968 va publicar en català els quatre volums de *Catalunya dins l'Espanya moderna*, de Pierre Vilar, de qui després ha traslladat tres títols més. Helena Vidal i Fernández (Moscou, 1946) va viure a la capital soviètica, a causa de l'exili dels pares, fins al 1957. Ja durant l'etapa d'estudiant universitària va difondre dues obres de Gorki: *Els baixos fons* i *Caminant pel món*. Als anys vuitanta, amb Miquel DescLOT, va confeccionar una antologia de poesia russa. Ha traduït també dos títols de Puixkin, *Mozart i Salieri i altres obres* i *El genet de bronze*. La feina com a professora universitària, l'ha empès a elaborar material per a la docència, com un manual de *Traducció del rus* (2000).

V

L'efervescència traductora dels anys seixanta, en què semblava que calia recuperar el temps perdut a qualsevol preu, va patir una frenada en sec en encetar la dècada següent, a causa d'una sotragada editorial. Consegüentment, el paper que hi havien ocupat les traductores va

quedar de nou reduït a una expressió si fa no fa testimonial. La trajectòria d'Eulàlia Presas i Plana (Barcelona, 1914) il·lustra aquest capgirell. La seva primera traducció data del 1965: *L'americà pacífic*, de Graham Greene. Després d'un lapse de divuit anys sense publicar-ne cap de nova, va sortir a llum *El convit* de Plató, per a la Fundació Bernat Metge. Fins al 1995 va traslladar de l'anglès una colla de novel·les clàssiques: *Orgull i prejudici* de Jane Austen (la primera obra que n'apareixia en català), *Una princesa a Berlín* d'Arthur R. G. Solmssen, *L'illa del tresor* de R. L. Stevenson i *La violeta del Prater* de Christopher Isherwood.

Les intermitències del mercat editorial expliquen que fins als anys vuitanta no irrompi una nova generació de traductores, la qual esdevé, més que mai, «professional», tan «professional» com ho permeten les lleis de l'oferta i la demanda de la indústria del llibre català. Hi contribueix decisivament la creació de noves col·leccions que s'alimenten de textos traduïts, en una nova línia expansiva de suplència de mancances flagrants, com *Les Millors Obres de la Literatura Universal* (1981), *Textos Filosòfics* (1981), *Clàssics del Pensament Modern* (1982), *Venècies* (1985), *Clàssics Moderns* (1985) o *Les Millors Obres de la Literatura Universal. Segle xx* (1986).

D'aquesta manera s'explica que aleshores aflorin algunes traductores ja relativament grans que no havien tingut oportunitat de treballar en la llengua pròpia i que ho havien fet molt en castellà, com Montserrat Solanas i Mata (Barcelona, 1926) o Roser Berdagué i Costa (Montcada i Reixac, 1929). Bona part de les versions catalanes de Solanas, publicades a partir del 1986, foren per a la col·lecció *Seleccions de la Cua de Palla d'Edicions 62*. De 1989 a 1993 va dur a terme una intensa tasca traductora, amb força títols de literatura infantil i juvenil i de misteri. Roser Berdagué ha traduït cap a tres-cents títols al castellà de múltiples disciplines: narrativa, crítica literària, lingüística, economia, història, política, filosofia, psicopedagogia, art, sexologia, jardineria o cuina. Al català ha traslladat una quarantena d'obres d'origen divers, majoritàriament per a Edicions de l'Eixample, Jovenut i Laertes: de Dickens, Poe, Melville o Wilkie Collins, entre els autors més destacats.

El cas de Vimala Devi (Goa, 1932) presenta algunes peculiaritats. Resident a Barcelona des dels anys setanta, ha publicat llibres en portuguès, català, castellà i esperanto. Amb el seu marit, Manuel de Seabra, és coautora del *Diccionari portuguès-català* (1985) i *Diccionari català-portuguès* (1989) i d'algunes traduccions. De l'anglès, i a partir del 1986, cal destacar-ne tres novel·les d'Anita Brookner, a més d'autors de literatura juvenil o de ciència-ficció i misteri. Del portuguès ha acostat autors tan rellevants com Herberto Helder, Miguel Torga o una selecció del *Llibre del desfici* de Fernando Pessoa. També s'ha auto-traduït, del portuguès al català.

Als anys vuitanta altres escriptors insignes van enxarxar-se en la traducció de clàssics, antics o contemporanis (prou reconegudes, a penes n'esbossem quatre dades). M. Àngels Anglada i d'Abadal (Vic, 1930 - Figueres, 1999), poeta que escrivia novel·les, va aproximar el món grec en l'antologia *Les germanes de Safo* (1983) i en els *Epigrames* de Meleagre de Gàdara (1993). També va fer de torsimany en els tres llibres de viatges, *Paisatge amb poetes* (1988), *Paradís amb poetes* (1993) i *Retalls de la vida a Grècia i Roma* (1997). A més, va recuperar la figura del poeta i traductor de la *Divina Comèdia* Andreu Febrer en la novel·la *L'agent del rei* (1991). Helena Valentí i Petit (Barcelona, 1940-1990) va viure a Anglaterra i va convertir la traducció en el seu mitjà de vida. Va traduir al castellà prolíficament, entre d'altres títols *El quadern daurat*, de Doris Lessing, punt de referència estètic i vital de la traductora. De retorn a Catalunya, va compaginar la narrativa pròpia amb la traducció, al català a partir del 1983. Sobresurten les dues versions de Virgínia Woolf, *Al far* (1984) i *Una cambra pròpia* (1985), i de Katherine Mansfield, *Un home casat i altres crueltats* (1984) *La garden party i altres contes* (1989). Marta Pessarrodona i Artigas (Terrassa 1941), poeta i assagista, autora de nombroses introduccions a obres angleses i nord-americanes, traductora de l'anglès i el francès, n'ha reescrit en castellà més que no pas en català. Amb tot, hi ha traslladat, d'ençà del 1984, noms de singular relleu: Louis Althusser, Simone de Beauvoir, Gerald Brenan, Marguerite Duras (tres títols), Lucia Graves, Françoise Sagan, Susan Sontag i Gertrude Stein. La novel·lista M. Antònia

Oliver i Cabrer (Manacor, 1946) és qui més títols ha traduït al català de Virginia Woolf: *Orlando* (1985), *Els anys* (1988) i *Les ones* (1989). Així mateix, ens ha fet avinents altres llibres de referència anglesos i francesos, com *Moby Dick* (1984) de Herman Melville, *Frankenstein* (1992) de Mary Shelley, *El castell dels Carpats* (1998) de Jules Verne o *Una conxorxa d'enzes* de John Kennedy Toole (1990).

A mesura que ens acostem a la immediatesa dels nostres dies, resulta més difícil garbellar i destriar, com també distingir noms, entre d'altres raons perquè són molts, a diferència d'un segle enrere, en què cadascun constituïa gairebé una fita. Així i tot, en aquesta visió excessivament panoràmica del paper de les dones en la traducció catalana del segle xx, no ens podem estar d'esmentar-ne encara d'altres que han ocupat i ocupen un lloc significatiu en l'ofici, en la disciplina (a desgrat dels oblitats ostentosos i que la llista pequi de feixuga): Aurora Díaz-Plaja (Barcelona, 1917-2003), Eshyllt T. Lawrence (Morrison, País de Gal·les, 1917-1995), Felícia Fuster i Viladecans (Barcelona 1921), Hortènsia Curell i Sunyol (El Masnou, 1923 - Barcelona, 2005), M. Àngela Cerdà i Surroca (Barcelona, 1930), Rosa-Victòria Gras i Perfontan (Vallgorguina, 1933), M. Eulàlia Valeri i Ferret (Barcelona, 1936), Montserrat Manent i Rodon (Mataró, 1940), Maria Ginés i Novell (Barcelona, 1941), Montserrat Jufresa i Muñoz (Barcelona, 1942), Dolors Folch i Fornesa (Barcelona, 1941), M. Rosa Vallribera i Fius (Barcelona, 1941), Núria Petit i Fontserè (Barcelona, 1943), Montserrat Ros i Ribas (Barcelona, 1943), Isabel-Clara Simó i Monllor (Alcoi, 1943), Rosa Serrano i Llàcer (Paiporta, 1945), Concepció Ciuraneta i Virgili (Barcelona, 1947), Teresa Duran i Armengol (Barcelona, 1948), M. Lluïsa Presas i Corbella (Barcelona, 1949), Elisabet Abeyà Lafontana (Barcelona, 1951), Pilar Estelrich i Arce (Barcelona, 1952), Maria-Mercè Marçal (Ivars d'Urgell, 1952 - Barcelona, 1998), Teresa Pascual i Soler (Grau de Gandia, 1952), Dolors Udina i Abelló (Barcelona, 1953), Carme Arenas i Noguera (Granollers, 1954), Heike van Lawick (Darmstadt, Alemanya, 1954), Anna Montero i Bosch (Logroño, 1954), Núria Mirabet i Cucala (Barcelona, 1954), Carme Gala i Fernández (Barcelona, 1955), Anna Tortajada i Orriols (Saba-

dell, 1957), Josefina Caball i Guerrero (Solsona, 1958), Anna Casassas i Figueres (Barcelona, 1958), Monika Zgustova (Praga, 1959), Marta Pera i Cucurell (Mataró, 1959), Elisabet Ràfols i Sagués (Barcelona, 1960), Montserrat Vancells i Flotats (Barcelona, 1961), Margarida Castells i Criballés (Torelló, 1962), Dolors Cinca i Pinós (Tiurana, 1963 - Barcelona, 1999)...

És obvi que cal alguns articles més per a consignar, ni que sigui breument, l'aportació d'aquestes i altres traductores. Senyal inequívoc que, a l'últim, hem passat de les justificacions pietoses d'Austin o Tyler, Salvà o Montoriol, a la rotunda afirmació d'una feina, d'un ofici vindicatiu per naturalesa.

Bibliografia

- ALBERTOCCHI, Giovanni. «La traducció d'*I promessi sposi*». A: Julià i Capdevila, Lluïsa. *Lectures de Maria Antònia Salvà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, ps. 192-207.
- BACARDÍ, Montserrat. *Anna Murià. El vicí d'escriure*. Barcelona: Pòrtic, 2004.
- BACARDÍ, Montserrat. «Anna Murià, traductora (in)visible». *Quaderns. Revista de Traducció*, 13 2006, ps. 77-85.
- BACARDÍ, Montserrat; GODAYOL, Pilar. *Traductores*. Vic: Universitat de Vic, 2006.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. «Entorn dels mallorquinismes de *Mirèio* de Frederic Mistral, en la versió de Maria Antònia Salvà». A: *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*. Vol. 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, ps. 341-353.
- CINCA, Dolors. *Oralitat, narrativa i traducció. Reflexions a l'entorn de Les mil i una nits*. Vic: Eumo, 2005.
- CARBONELL i CORTÉS, Ovidi. «Dolors Cinca i Pinós (1963-1999)». *Quaderns. Revista de Traducció*, 9, 2003, ps. 9-12.
- COLL-VINENT, Sílvia. «*Nocturn*, de Frank Swinnerton: la recuperació d'un bestseller georgià». *Quaderns. Revista de Traducció*, 4, 1999, ps. 117-126.

- CORTÉS, Carles; ESCANDELL, Dari. *Maria Antònia Oliver*. Barcelona: Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, 2006.
- DELISLE, Jean (dir.). *Portraits de traductrices*. Ottawa: Les Presses de l'Université d'Ottawa, 1997.
- FLOTOW, Luise von. *Translation and gender. Translating in the 'Era of feminism'*. Manchester: St. Jerome, 1997.
- . «Feminism in translation: the Canadian factor». *Quaderns. Revista de Traducció*, 13, 2006, ps. 11-20.
- FOGUET i BOREU, Francesc. *M. Àngels Anglada*. Barcelona: Pòrtic, 2003.
- GARCIA RAFFI, Josep-Vicent; MANUEL CUENCA, Carme. *Esyllt T. Lawrence. Una gal·lesa entre dracs*. València: Universitat de València, 2007.
- GAVAGNIN, Gavagni. «Le versioni pascoliane di Maria Antònia Salvà: Un approccio storico e un'indagine formale». *Quaderns d'Italià*, 4/5, 1999-2000, ps. 145-161.
- GODAYOL, Pilar. *Espais de frontera. Gènere i traducció*. Vic: Eumo Editorial, 2000.
- . «Maria Aurèlia Capmany, traductora». A: Palau, Montserrat; Martínez Gili, Raül-David (eds). *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, ps. 195-203.
- . «Maria-Mercè Marçal: (Re)presentation, textuality, translation». A: Branchadell, Albert; West, Lovell Margaret (eds). *Less translated languages*. Amsterdam: John Benjamins, 2005, ps. 365-374.
- . «Helena Valentí, fúria i traducció». *Quaderns. Revista de Traducció*, 13, 2006, ps. 87-93.
- . «Traductores». A: GODAYOL, Pilar (ed.). *Catalanes del xx*. Vic: Eumo, 2006.
- . «Dona i traducció: del plaer a l'ofici». A: *XIV Seminari sobre la traducció a Catalunya*. Barcelona: Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, 2007, ps. 41-53.
- . «Maria Aurelia Capmany, feminisme i traducció». *Quaderns. Revista de Traducció*, 14, 2007, ps. 11-18.
- . «Triplement subalternes». *Quaderns. Revista de Traducció* 15, 2008, ps. 41-50.
- Homenatge a Carme Serrallonga. *Assaig de Teatre*, 15 (març 1999).

- HURTLEY, Jacqueline A. «Modernism, nationalism and feminism: representations of Virginia Woolf in Catalonia». A: Caws, Mary Ann; Luckhurst, Nicola (eds.). *The reception of Virginia Woolf in Europe*. Londres: Continuum, 2002, ps. 296-311.
- JULIÀ, Lluïsa (ed.) *Memòria de l'aigua. Onze escriptors i el seu món*. Barcelona: Proa, 1999.
- . «Mireia de Maria Antònia Salvà en la normativització de la llengua literària moderna». A: *Miscel·lània Joan Veny*. Vol. 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, ps. 191-238.
- . «Pròleg». A: Frederic Mistral. *Mireia*. Traducció de Maria Antònia Salvà. Barcelona: Quaderns Crema, 2004, ps. 11-30.
- KRONTIRIS, Tina. *Oppositional voices: women as writers and translators in the English Renaissance*. Londres: Routledge, 1992.
- LLATES, Rossend. *Francesca Bonnemaison de Verdaguer i la seva obra*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1972.
- MALÉ i PEGUEROLES, Jordi. «Terra erma de T. S. Eliot: una traducció de Rosa Leveroni amb correccions de Carles Riba». *Reduccions*, 71, octubre 1999, ps. 26-31.
- MARÇAL, Maria-Mercè (ed.). *Cartografies del desig. Quinze escriptors i el seu món*. Barcelona: Proa, 1998.
- MARÍN SILVESTRE, Dolors. *Francesca Bonnemaison. Educadora de ciutadanes*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2004.
- MONTORIOL i PUIG, Carme. «Breus notes d'introducció a la traducció completa dels sonets de Shakespeare». A: *Els sonets de Shakespeare*. Barcelona: Llibreria Verdaguer, 1928, ps. 15-22.
- MASSOT i MUNTANER, Josep. «Maria Antònia Salvà, col·lectora de cançons populars i traductora de Mistral». A: *Llengua, literatura i societat a la Mallorca contemporània*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Curial, 1993, ps. 85-109.
- MOHINO i BALET, Abraham. *La prosa de Rosa Leveroni: instantànies de l'ésser*. Vic: Eumo, 2004.
- OLIVER, Maria Antònia. «La feina de traduir». A: *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1948-1991)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992, ps. 261-263.

- . «Moby Dick, el catxalot: de l'aventura de traduir». *Serra d'Or*, 312, setembre 1985, ps. 23-24.
- OLIVER, Maria Antònia; ARTÍS-GENER, Avel·lí. *Diàlegs a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona/Laia, 1984.
- PERELLÓ FEMENIA, Maria Antònia; ROSSELLÓ BOVER, Pere. «L'itinerari de *Mireia*: de Provença a Mallorca». A: Julià i Capdevila, Lluïsa. *Lectures de Maria Antònia Salvà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, ps. 163-191.
- PESARRODONA, Marta. *Donasses. Protagonistes de la Catalunya moderna*. Barcelona: Destino, 2006.
- PINYOL i TORRENTS, Ramon. «Les escriptores vuitcentistes i la traducció». *Quaderns. Revista de Traducció*, 13, 2006, ps. 67-75.
- PONS, Agustí. *Maria Aurèlia Capmany. L'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- PUJOL, Dídac. «Carme Montoriol, traductora dels Sonets de Shakespeare». A: Gibert, Miquel M.; Ortín, Marcel (eds.). *Gèneres i formes en la literatura catalana d'entreguerres (1918-1939)*. Lleida: Punctum & Trilcat, 2005, ps. 27-40.
- REAL, Neus. «Espais de literatura popular i de consum en català: Maria del Carme Nicolau». *Serra d'Or*, 459, març 1998, ps. 44-47.
- REAL MERCADAL, Neus. *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- RUYRA, Joaquim. «Ave Maria Puríssima!». A: *Obres completes*. 3a ed. Barcelona: Selecta, 1982, ps. 619-622.
- ROBINSON, Douglas. «Theorizing translation in a woman's voice: subverting the rhetoric of patronage, courtly love and morality». *The Translator*, 1, 1995, ps. 153-175.
- SALVÀ, Maria Antònia. *Entre el record i l'enyorança*. Palma: Moll, 1981.
- SANTAEMILIA, José (ed.). *Gender, sex and translation. The manipulation of identities*. Manchester: St. Jerome, 2005.
- SANTAMARIA, Glòria; TUR, Pilar (eds.). *Irene Polo. La fascinació del periodisme. Cròniques (1930-1936)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003.
- SIMON, Sherry. *Gender in translation. Cultural identity and the politics of transmission*. Londres: Routledge, 1996.

- STARK, S. «Women and translation in the nineteenth century». *New Comparison*, 15, 1993, ps. 33-44.
- TORRENTS, Ricard. «La poeta traductora Montserrat Abelló. Semblança homenatge en les IX jornades de Traducció a Vic». *Quaderns. Revista de Traducció*, 13, 2006, ps. 95-103.
- UDINA, Dolors. «“O no existim o som excel·lents, no hi ha terme mitjà”. Entrevista a Roser Berdagué». *Quaderns. Revista de traducció*, 13, 2006, ps. 183-189.
- . «L'altra mirada que perfà la pròpia: Maria-Mercè Marçal com a traductora». *Reduccions*, 89-90, març 2008, ps. 207-217.
- VENUTI, Lawrence. «Translation, authorship, copyright». *The Translator*, 1, 1995, ps. 1-24.
- ZGUSTOVA, Monika. «Traduir poesia russa». A: Marçal, Maria-Mercè; Zgustova, Monika. *Versions d'Akhmàtova i Tsvetàieva*. Barcelona: Proa, 2004.